

Ulf Palmenfelt och Owe Ronström

Etnisk humor – inget att skämta om!

Avsikten med denna artikel är att titta närmare på begreppet ”etnisk humor”. Vår tes är att både ”etnisk” och ”humor” är mångtydiga och svårgripbara företeelser. Under en komisk yta döljer sig inte sällan ytterst allvarliga förhandlingar om centrala kulturella gränser. I texten visar vi hur människor använder skämtande kring etniska stereotyper för att på olika sätt konstruera och pröva gränser mellan ”vi” och ”dom”.

Någon gång i slutet på 1960-talet var denna vits populär i Sverige:

Det var en engelsman som hade fått jobb i Amerika och han ville bli en riktig amerikan. Han gick till ett sjukhus och frågade om man kunde operera sej så att man blev amerikan.

-Yes, sa läkaren, såna operationer gör vi.

Engelsmannen blev nedsövd och så skulle man operera bort en tredjedel av hjärnan på honom. Då skulle han bli en riktig amerikan. Man öppnade huvudskålen och delade hjärnan, men av misstag slängde läkarna bort fel bit. I stället för att slänga bort en tredjedel, kastade man två tredjedelar. Något sådant hade aldrig hänt tidigare, så hela läkarteamet stod runt engelsmannens säng för att se vad som skulle hända, när han vaknade ur narkosen. Så började han röra på sej, slog upp ögonen, tittade på församlingen och sa:

-Morrn, morrn! (på norska)

Vitsen refererar till tre olika folkslag, engelsmän, amerikaner och normmän och ett fjärde, svenskar, finns underförstått närvarande, eftersom vitsen berättas på svenska. Vi har en humoristisk historia med fyra olika slags etnisk bakgrund. Detta borde vara ett solklart exempel på etnisk humor.

Berättelser är uppbyggda kring växelverkan mellan balans och obalans: en brist skall tillgodoses, ett problem ska få sin lösning, en konflikt skall medieras. Problemen och konflikterna är berättelsernas motor och deras logiska struktur är kronologisk och kausal: orsak kommer före verkan. Vitsens struktur är den omvända. Med några få skissartade penseldrag målar den upp en situation, så kastar den fram slutpoängen som är historiens lösning och först då förstår vi vad som var konflikten. Slutpoängen framkallar ett (ofta logiskt halsbrytande) perspektivskifte på vad vi dittills hört. Som åhörare till en vits vet vi att perspektivskiftet ska komma (vi känner ju genrens egenheter) och detta bidrar till att bygga upp en förväntansfull nyfikenhet. Överraskningseffekten ligger i att vi inte kan gissa vilket av alla tänkbara perspektiv som skall vändas upp och ned.

Berättad i rätt sammanhang är det troligt att operationsvitsen väcker skratt. Man kan dock föreställa sig att det inte bör finnas normmän, briter eller amerikaner närvarande. Knappast heller kirurger eller personer som råkat ut för felaktig läkarbehandling. Vitsens humoristiska budskap vänder sig uppenbarligen främst till friska svenskar som inte är läkare. Skrattet börjar fastna i halsen.

Om vi tittar på vad operationsvitsen bokstavligen påstår blir det ännu svårare att skratta. För det första gör den en intelligensmässig rangordning av de fyra folkslagen: Svenskar är intelligentast, därefter kommer briter, så amerikaner och sist normmän. Vidare hävdar vitsen att kirurger behandlar sina patienter med livshotande nonchalans. Och så påstår den att det

finns människor som är beredda att låta stympa sig för att uppfylla arbetsgivarens förväntningar. Bokstavligt tolkad verkar vitsen företräda en människosyn som är närmast rasistisk, i varje fall grovt föraktfull mot vissa grupper och folkslag. Att vi över huvud taget kan tänka oss att dra på munnen åt den sortens historier beror på att vitsen är så mycket mera än sitt bokstavliga innehåll.

Som forskare kan vi inte nöja oss med att analysera vitsar som texter. De måste förstås situationellt. Det som kommuniceras i en social situation där vitsar förekommer kan vara något helt annat än vad vitsen textliga innehåll avslöjar.

Att vi skrattar åt en vits beror bland annat på:

- igenkännandets glädje (poängen kommer där vi har lärt oss att den ska komma)
- övertäckningseffekten (vi kunde inte gissa poängen i förväg)
- perspektivskiftet (det är skrattretande att betrakta en situation ur ett ovant eller upp och nedvänt perspektiv).

Men skrattet beror också på:

- medkänsla (vi gläds med berättaren över att hon/han lyckades föra föreställningen i hamn)
- undergivenhet (vi skrattar åt chefens vits för att inte hamna i dålig dager)
- överlägsenhet (vi skrattar åt att vitsberättaren inte lyckas berätta vitsen lika bra som vi skulle kunna).

Med detta menar vi förstås inte att vitsens innehåll saknar betydelse. Det är ett faktum att det finns stereotypa föreställningar om vissa folkslags och gruppers egenskaper: smålänningar, skottar och judar är snåla, blondiner är dumma, finnar super, knullar och drar kniv. Mängder av vitsar bygger på att representanter för sådana grupper placeras i situationer där de handlar i enlighet med de stereotypa föreställningarna. Men – och det är uppfriskande – det finns också otaliga exempel på folklig humor som driver med stereotyperna. Här ett exempel från genren ”dumma blondiner”:

- Varför har blondiner fullt med blåmärken runt naveln?
- De blonda pojkarna är inte heller så smarta.

Modus

Det finns en rad mer eller mindre bundna poetiska former, ”genrer”, där etnicitet är huvudmotivet. Vanliga är sägner om invandrare och vitsar om etniska grupper. Vitsar är en särskilt tacksam genre. De är korta, bundna till form och innehåll, alla känner igen en vits, vet hur de fungerar och när man förväntas skratta. Vitsar ställer inte lika höga krav på ”rätt” sammanhang för att gå hem som många andra former av skämtande. Att poängen också kan förmedlas i skrift, gör dem lätta att diskutera, till exempel i en artikel om etnisk humor. Men det är viktigt att inse att mycket etnisk humor inte har bunden form, inte utspelar sig i ordens värld och saknar en tydlig berättelsestruktur. Att vi här främst diskuterar vitsar beror alltså dels på att de är lätta att tänka med och dels på att de är möjliga att skriva om.

En vanlig och viktig iakttagelse är att skämtande är villkorat. Man kan inte skämta med vad som helst, överallt, när som helst. En viss typ av skämtande går ut på att peka ut just detta. Munterhet framkallas genom att säga eller göra rätt sak i fel sammanhang (eller tvärtom). En vits kan vara aldrig så fel och vara rolig just därför, vilket pekar på betydelsen av såväl själva berättandet som sammanhanget. Därför finns det anledning att inte ta utläggningar om vad

vitsar och annat skämtande ”betyder” alltför bokstavligt, särskilt om de utgår från vad som sägs eller görs, utan hänsyn till hur, när, var, av och för vilka.

Den generella insikten här är att skämtande snarare än en repertoar av ”roligheter” handlar om att upprätta ett speciellt slags förhållningssätt till tillvaron. En bra term för sådana förhållningssätt är modus. Modus är en viktig aspekt på all slags kommunikation. Ett ”meddelande” bestäms ju inte bara av sitt formella innehåll, utan också av det sätt på vilket det framförs, och den situation det framförs i. Modus betyder just ”sätt”. Ordet vill få oss att uppmärksamma att ett och samma ”innehåll” får olika mening genom att kläs i olika modus, som ironi, allvar, lek, skräck, ångest, skämt. Vad begåvade lustigkurrar har är inte så mycket en repertoar av färdiga skämt som en högt uppdriven kunskap om framförandets villkor, om hur olika modus fungerar och slås an. En vits kan få illustrera poängen:

Ett gäng fångar i Gulag sitter på sin förläggning en kväll och underhåller varandra som vanligt med vitsar. Vakter föser in en nyanländ fånge. Han sätter sig bland de andra och undrar vad som pågår. En fånge säger ”17!” och de andra skrattar högt och länge. En annan säger ”93”, ytterligare en ”56” och så vidare. Alla skrattar. ”Det där verkar ju inte så svårt, tänker den nyanlände. Han tar sats och klämmer med ”27!”. Tystnad. Efter en stund säger en fånge ”75” och alla skrattar igen. Efteråt frågar den nyanlände sin sänggranne: ”När ni berättade då skrattade alla men när jag gjorde det då vart det tyst. Vad gjorde jag för fel?” ”Ja, historien är det ju inget fel på, det är mer hur du berättar den....”

Modus hjälper oss att förstå att man inte kan läsa ens den enklaste vits ”at face value”, därför att den kan hanteras på så många olika sätt. Skämtande är ett modus som kan producera skratt av i stort sett vilket slags meddelande som helst. Även de grävsta tillmälen kan förvandlas till skämt om det sägs av rätt person vid rätt tillfälle och i rätt modus.

Gränser

Mycket humor uppstår kring gränser. Det är därför etniska vitsar är en så tacksam och produktiv genre. Etnicitet är ju just ett sätt att organisera tillvaron, som tilldelar människor bestämda egenskaper och roller och därigenom upprättar såväl etniska grupper som etniska gränser. I en vanlig typ av skämtande är det just dessa gränser som kommuniceras. Den inledande vitsens poäng bygger på idén att det finns (stereotypa) etniska och kulturella skillnader mellan norrmän, engelsmän, amerikaner och svenskar. Genom att markera gränserna kan vitsar av det här slaget fungera bekräftande. Likväl kan de samtidigt verka distanserande, överskridande, ja rent av omstörtande, genom att få oss att se de gränser som upprättas i ett skämtsamt ljus.

Den här typen av vitsar, som utgår från, kommenterar och utmanar etniska stereotypier och gränser, tycks finnas i de flesta länder. Aktörerna är utbytbara, men form och innehåll i övrigt är mycket beständiga. Ibland kommenteras i dem också viktiga gränser av andra slag, som i en del vitsar om Helmut Kohl. Ett bra exempel som utgår från stereotypier om tyskar, amerikanare, ryssar och fransmän, men som också har en tydlig udd på temat ”ni där uppe – vi här nere”, är den här:

Helmut Kohl, Mitterand och Gorbatsjov har samlats hemma hos Ronald Reagan för att beundra hans nya swimmingpool, en gåva av det amerikanska folket. Reagan berättar för de andra att om man ropar vad man vill bada i just när man

hoppas på trampolinen så fylls genast poolen med det man önskar. Reagan springer ut på trampolinen och ropar "Whisky!" och simmar sen förnöjt i exklusiv whisky. Aha, tänker Mitterand och ber att få prova. Han hoppar till på trampolinen och ropar "Du vin!" varpå bassängen genast blir fylld av finaste rödvin. Gorbatsjov vill inte vara sämre. Han väljer förstås "Vodka!" Nu är det Kohls tur. Han har lite svårt att få med sig sina långa ben och snubblar därför på trampolinkanten, glider fram över den och svär högljutt "Scheisse!" Efter besvärad tystnad och noggrann rengöring får så Kohl en chans till. Han klarar sig förbi kanten, tar sats, hoppar och ropar "Bier!" och ramlar platt på bassängens botten. Det vet ju vilken vanlig tysk som helst att det tar sju minuter att hålla upp en pilsner!

Mycket etniskt skämtande, liksom kanske skämt överhuvudtaget, är ett lekfullt utforskande av utrymmet mellan viktiga kategorier, som hög och låg, vi och dem, känt och okänt, rent och smutsigt, normalt och onormalt. Det är i sådana gränsland som skämtandet hämtar näring och har störst verkan. Som alla gränsland är de laddade, ibland minerade eller rentav tabu. Därför är de också svåra att hantera i allvarliga, sakliga modus. Men i skämtets form kan också det mest allvarliga, kränkande och tabuerade läggas upp på bordet till allas beskådan och skrattas åt. Det är det som gör skämtande så brukbart – och samtidigt så allvarligt! Sett på det här sättet är etniska vitsars stora popularitet en tydlig signal om att etnicitet är en högst relevant och betydelsefull faktor i de flesta länder – och dessutom att etnisk kategorisering är något mycket problematiskt och motsägelsefullt.

Etnicitet upprättar gränser genom att göra individer till medlemmar av en etniskt definierad grupp. Men samtidigt upprättas en lika viktig gräns mellan individerna och de roller eller identiteter de tilldelas eller erövrar. Också i utrymmet mellan individens olika sociala roller och identiteter sker ett rikt utbyte av estetiska och symboliska meddelanden, mycket ofta i skämtsam form. Ett vanligt modus bland många invandrare är ironi, kanske i synnerhet självironi. Många ägnar sig åt ett ständigt skämtande om invandrarrollen, om så bara genom att ironiskt tala om sig själva som "svartskallar" och "blattar". Självironi är ju just ett sätt att peka ut masken, rollen, och samtidigt visa att det finns mer bakom, att "det du nu ser av mig inte är allt". För många kan det kännas olustigt, till och med stötande, när judar berättar vitsar som går ut på att judar är snåla och giriga, eller när svarta berättar vitsar där poängen är att negrer är dumma och lata. Men ser man dem som självvironiska kommentarer i syfte att synliggöra individens självförståelse och den marginaliserande sociala identitet som tvingats på dem, så är det lättare att skratta med. Ett annat exempel på samma typ av självvironiska skämtande är när kompiserna från Turkiet som vanligt kommer för sent och säger leende, samtidigt som jag tittar på klockan: "Ja, men jag är ju turk vet du väl". Här är det inte bara en vanlig etnisk stereotyp som återanvänds, utan det är just gränsen mellan oss som får skämtsam belysning och som flyttar perspektivet så att vi båda för en stund kan se oss själva som delaktiga i idiotiska "rollspel" som förringar oss båda, jag som den rigide regelföljaren, han som den anarkistiske fribrytaren.

Med det är vi redan inne på en tredje typ av etniskt skämtande, vars utgångspunkt är etniska gränser och stereotyper om etniska grupper, men vars poäng är en delvis annan. En vanlig vits av denna typ är den här, som den berättades för oss av en turkisk vän:

Tre lazere satt och drack på en krog i norra Turkiet. En stor stark turk kom in och skrek: "Vem av er är Ahmed?" Inget svar. Turken skriker ännu högre "Nå, vem av er är Ahmed?" Inget svar. Nu gallskriker han "För tredje och sista gången: Vem av er är Ahmed?" Då reser sig en av lazerna och säger "Det är jag." Turken kastar sig

över honom och spöar honom grundligt, varefter han snabbt går därifrån. Efteråt säger de andra: ”Men varför gjorde du sådär, du heter ju inte Ahmet!” ”Nä, men jag lurade den djäveln, gjorde jag inte!”

Här är vitsens centrala poäng inte bara att lazer, ett kaukasiskt folk i bergstrakterna i norra Turkiet, är särskilt dumma, utan att hur viktig etnicitet än är, så kan etniskt kategoriserande ändå ibland vara fullständigt irrelevant, till och med absurt. Skämtet ligger inte så mycket i en viss etnisk gruppns bristande intellektuella förmågor, utan i att vi så ofta tänker just på det sättet. Ytterligare en av besläktat slag är den om en cool färgad jazzmusiker i keps och solglasögon som står i ett gathörn på Manhattan och spelar be-bopfraser på sin saxofon. Plötsligt blir en vit man nerstucken och rånad mitt framför ögonen på honom. Den svårt blödande mannen ropar ”Help! Call me an ambulance!” Den färgade musikanten svarar: ”Yeah, sure man, cool man, you’re an ambulance!” och fortsätter spela sin be-bop. Den här typen av vitsar kan ses som en slags etniska metavitsar, för att den som utgångspunkt tar såväl stereotypier om raser och etniska grupper, som det speciella perspektiv på tillvaron som får oss att ordna folk i termer av ras och etnisk tillhörighet.

En genre som ibland på liknande sätt bekräftar och ibland vänder upp och ned på våra förväntningar är de samtida folksägner. Några av dem verkar stärka våra fördomar om hur exotiska och avvikande ”dom” är, medan andra gör oss snopna genom att tydliggöra hur farligt snabba ”vi” ibland är att dra felaktiga slutsatser.

Det finns till exempel historien

om kvinnan som går för att hämta påtår på ett café. När hon kommer tillbaka till bordet, sitter där en svart man och mumsar på chokladkexen som hon lämnat på bordet. Först stirrar hon bara på honom, häpen över hans fräckhet, men så börjar hon också förse sig ur paketet. Hon blänger ilsket på den svarte mannen, men han ler bara vänligt tillbaka och fortsätter att mumsa chokladkex. Till sist finns det bara ett kex kvar. Mannen delar det mitt itu och ger kvinnan hälften. Så dricker han upp sitt kaffe, bugar sig artigt för damen och lämnar caféet. När kvinnan reser sig för att gå, upptäcker hon sin egen handväska och sitt paket med chokladkex på bordet bredvid. Hon har satt sig vid fel bord!

I samma ögonblick som historien nämner ”en svart man” har den skapat kategorierna ”**vi**, som inte är svarta” och ”**dom**, som är svarta” (förutsatt, förstås, att berättare och åhörare inte är svarta). I meningens fortsättning möjliggörs generaliseringen att alla svarta är tjuvaktiga, eftersom just denne svarte man är det. Här finns ännu inget som tyder på att just denna historia skall avvika från det vanliga vitsmönster som bekräftar fördomar och stereotyper. Berättelsen stegras dramatiskt genom att mannen visar sig vara inte bara tjuvaktig, utan också osannolikt fräck, eftersom han ogenerat fortsätter att förse sig av tjuvgodset, trots att han har blivit avslöjad. Historiens upplösning uppenbarar att det första ”vi-dom”-paret i själva verket var en missuppfattning. I stället skapas åtminstone två andra möjliga ”vi-dom”-kategorier: ”**vi**, som är lika fördomsfulla som damen i historien” och ”**dom**, som förmår att agera artigt och civiliserat trots att de utsätts för orättvis behandling” eller ”**vi**, som från början tog avstånd från den fördomsfulla damen” och ”**dom**, som tror att svarta är kriminella”.

En annan grupp av samtida folksägner problematiserar äktenskapliga konflikter och förhållandet mellan könen. Följande historia förekommer i många olika varianter. Den bygger sin dramatik på spelet mellan flera kategorier. Svart—vit, man—hustru, trohet—otrohet,

ärlighet—öarlighet, tillit—misstänksamhet är några av dem. Vi avstår från att föreslå någon tolkning, utan överlåter denna åt läsaren.

Hustrun till en otroligt upptagen affärsman väntade sitt andra barn. Första gången hade mannen varit på tjänsteresa och missat förlossningen. Den här gången hade han bestämt sig för att inget skulle hindra honom från att närvara. Och inte nog med det. Han skaffade en fantastisk fotoutrustning med senaste modellen av digitalkamera och en helt professionell videokamera. Dagen innan förlossningen var beräknad riggade mannen upp kameror och strålkastare på stativ i förlossningsrummet. När hustrun kördes in i förlossningsrummet var mannen klar. Han var visserligen med vid förlossningen, men han var fullt upptagen med att rikta lampor och sköta kameror. Så kom det stora ögonblicket! Huvudet syntes och så föddes barnet. Men det var ett svart barn! Mannen blev rasande, slog sönder strålkastarna och vräkte ut kamerorna genom fönstret.

Men en läkarundersökning visade att hustrun inte hade varit otrogen. I stället var det mannen som hade besökt en prostituerad i Köpenhamn. Den kvinnan hade tidigare betjänat en svart man, vars spermier följde med den gifte mannen hem och befruktade hans oskyldiga hustru.

Många har pekat på hur skämtande kan fungera befriande, genom att distansera oss från allvaret bakom till exempel grova rasistiska tillmälen. En sådan distansering är ofta nödvändig för att få syn på oss själva som rollinnehavare, och de gränser som vi ständigt upprättar runt omkring oss. Skämt kan fungera förlösande, gränsvivande, likaväl som gränsförstärkande.

Det finns ett mycket nära samband mellan skämt och allvar. Skämt uppstår ur allvar, ju allvarligare desto mer uppslag för skämtan. Ett exempel som är aktuellt när detta skrives:

Annons i The Boston Globe

Livstrött, arabisktalande pilot sökes för kort välbetalt uppdrag. Lön efter fullgjort arbete (i paradiset).

Svar till Usama bin Ladin, Poste Restante, Kabul.

Med detta exempel för ögonen är det viktigt att inse att skämtande inte är motsats eller motpol till allvar, utan allvarets humoristiska medspelare. Humor är minsann inte är något att skratta åt. I själva verket finns det kanske inget så allvarligt som att skämta. Humor är blodigt allvar!